

A ROMÁK ÉS A MUNKA, 15–19. SZÁZAD, VEGYES FORRÁSOK SEGÍTSÉGÉVEL

Dupcsik Csaba

MÁSOK, MINT A TÖBBI NÉP – ILLETVE DEHOGY MÁSOK

A romák, paradox módon, gyakran még a történelemtudományban és -oktatásban is „történelmietlen” módon jelennek meg: mintha a régi idők cigányai¹ „a történelmen kívül” éltek volna, „hagyományos életmódjuk” keretei között, egészen a 20. századig. A korábbi életük bemutatása néprajzi, népismereti formában történik (ha történik egyáltalán): így éltek „a” cigányok „régen”. Ritkán tudatosul, hogy a különböző roma csoportok életmódja nagyon is különbözhetett egymástól és hogy az időben is változott, kölcsönhatásban a többségi társadalommal és annak intézményeivel.

Az alábbiakban példát szeretnék nyújtani arra, hogyan mutatható be a romák története vegyes források felhasználásával. Fontosnak érzem annak hangsúlyozását, hogy ez lehetőleg ne külön „roma-órák” keretében, hanem a magyar társadalom történetén belül történjék. A megfelelő kronologikus korszakokban érdemes érzékeltetni, hogy „a magyar társadalom” regionálisan, kulturálisan, vallásilag, nemzetiségileg tagolt társadalom volt, s ezután kitérni arra, hogy csoportjaink egyikét a cigányok (romák) alkották. Pontosabban: néhány csoportját, akik között a nem roma társadalom több közös vonást látott, mint maguk a romák.

Az alábbiakban „**a romák és a munka, 15–19. század**” témára korlátozom magam. A téma természetesen nem „csak” történettudományi szempontból érdekes: a mai cigányellenes előítéletek egyik fontos elemét alkotja, hogy „nem dolgoznak, mert nem is akarnak dolgozni”. A történelem oktatása az egyik terület, ahol el lehet magyarázni: a felnőtt roma népesség túlnyomó többsége dolgozott minden olyan korszakban, amikor lehetősége volt rá.

A téma a következő négy nagyobb témakörön belül használható:

- I. 10. évfolyam. „Magyarország története a kora újkorban (1490–1711). Gazdasági és társadalmi változások. Népesség és környezet”

¹ A „roma” elnevezés napjainkban terjedőben van, de még mindig nem kizárólagos – vannak, akik „cigányoknak, nem romáknak” vallják magukat. Éppen ezért a szövegben felváltva használom a két kifejezést, jelezve, hogy egyelőre nem eldöntött dologról van szó.

- II. 11. évfolyam. „Magyarország újjászerveződése a Habsburg Birodalom keretei között (1711–1790). Demográfiai változások, az etnikai arányok átalakulása. A gazdaság és a társadalom képe”
- III. 11. évfolyam. „A polgárosodás kezdetei Magyarországon (1790–1847). Az átalakuló társadalom – nemesi, paraszti és városi életformák”
- IV. 11. évfolyam. „A polgárosodás kibontakozása Magyarországon (1849–1914). Gazdasági és társadalmi fejlődés a dualizmus korában. Népeségnövekedés. A nemzetiségi kérdés”

A képi forrásokat kicsinyítve szúrtam a szövegbe, de természetesen külön kép-file-okban is mellékelem.

I. 10. ÉVFOLYAM. „MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE A KORA ÚJKORBAN (1490–1711). GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK. NÉPESSÉG ÉS KÖRNYEZET”

1. Nagy Pál történész egy jellegzetes forrástípusról (2004)

„1552-ben I. Ferdinándnak kellett beavatkoznia Fráter György erdélyi vajda és Dés város konfliktusába. A Désen élő sóbányász cigányok a királyi kamarának szolgáltak, de a város fennhatósága alá voltak rendelve. Mindkettőnek jövedelmei származtak a cigányok munkaerejének felhasználásából. Fráter György 1551-ben a szamosújvári várhoz rendelte a cigányokat, s a királynak kellett elintézni a visszarendelésüket. Néhány év múlva Petrovics Péter helytartónak (1556), majd Izabella királynénak (1557) meg kellett erősíteni I. Ferdinánd rendelkezését, s biztosítani kellett a cigányok adómentességét.

A nagyszebeni és kolozsvári cigányok helyzete is labilissá vált. 1554-ben Kendy Ferenc és Dobó István erdélyi vajdák megerősítették II. Ulászló 1502-es, 1583-ban pedig Báthory Zsigmond Hunyadi Mátyás 1487-es oklevelét. Mindkétszer maguk a városok kérték a privilégiumok teljes, szó szerinti átírását, mert megkérdőjelezték a cigányok feletti jogaikat. Egyik esetben sem szólnak arról, hogy kik akarták megszerezni tőlük a cigányokat.”

Háttérinformáció a tanár számára: *Nagy Pál hangsúlyozza, hogy többtucatnyi, ehhez hasonló forrást gyűjtött össze. Ezekben időnként azt sem említik, mit dolgoznak a szóban forgó romák – csak arról szólnak, hogy kinek a hasznát gyarapítja ez a munka.*

Feladat:

- Szedjék össze, hogy milyen információkat nyerhetünk a történész összefoglalásából!
- Mire utal, hogy ilyen – és számos más, ehhez hasonló – forrás megszületett? (A tanulókat arra kellene reflektáltatni, hogy a forrásokból kiderül: egyrészt a romák dolgoztak, másrészt ez a munka termelt annyi értéket, hogy nagyurak és városok vetélkedjenek, akár pereskedjenek a felette való rendelkezésért.)

2. A kölni zarándok, Arnold von Harff leírása azokról a cigányokról, akiket a görögországi Modonban (Methoni) látott, 1497-ben

„Mindenféle mesterségben jártasak: így a cipőkészítésben és -foltozásban, sőt a kovácmesterségben is. Roppant különösnek hatott például, ahogy az üllőt a földre tették, az ember pedig ... mellé telepedett. A közelében, ugyancsak a földön, a felesége font, úgyhogy a tűz éppen kettejük közé került. Mellettük két kisebb, dudaszerű bórzsák, felerészt a földbe temetve. Miközben az asszony font, néha fölemelte valamelyik zsákot a földről, majd újra leszorította; ezzel földet fújt a tűzbe, hogy az ember dolgozni tudjon.”

3. Egy kép (és annak egy részlete kinagyítva) Anton Birckenstein könyvéből, 1686

Háttérinformáció a tanár számára: számos „tradicionális cigány mesterséget” csak a 18–20. század folyamán kezdtek el művelni a romák – a kovácskodás az egyetlen kivétel, amelyet már a legkorábbi források is emlegetnek, így valószínű, hogy már a Magyarországra érkezés előtt is foglalkoztak ilyesmivel.

Anton Birckenstein báró az 1680-as években a Habsburg trónörökös, József (később, 1705–1711 között magyar király is) geometriatanára volt, s így készült az 1686-ban megjelentetett tankönyv (állítólag a főherceg saját kezű mértani rajzaival). A kor divatja szerint a kötetet metszetek díszítették, amelyeknek semmi köze nem volt a geometriai tananyaghoz. A metszeteket a holland Justus van de Nypoort készítette, s összesen 110 képen

a korabeli Magyarország várait vagy városait ábrázolta, az előtérben egy-egy életképpel. Ezek egyike a Csicsva vára előtt ábrázolt cigány kovács és családja.

Feladat:

- Milyen típusú kovácsolásról szólnak a fenti források? Milyen előnyei és milyen hátrányai lehetettek az ilyen kovácsolásnak a műhelyekre alapozott fémmegmunkálással szemben? *(Egyfajta mobil kovácsolás volt – előnye nyilvánvaló módon, hogy a katonai táborban is meg tudták javítani a fegyvereket, a szántóföldeken is a szerszámokat stb. A török és kuruc harcok idején nyilvánvalóan volt igény ilyen típusú munkákra. De az is nyilvánvaló, hogy vagyont, tőkét felhalmozni ilyen munkából nem lehetett. A feldolgozás vége felé utalni lehet a konkurencia szerepére is – ez átvezet a következő két forrásra.)*

4. Debrecen város rendeletei

1661: „Az cigányoknak meg nem engedtetik, hogy a szántó vashoz nyuljanak és lakotoshoz, kovácshoz illendő új munkát végbe vigyenek.”

1668: [a kovácsok nem tilthatják el a cigányokat eddig is végzett munkáiktól]

1670: „az cigányoknak műve: vas villa, békó, Ó ásó, rostály, kolomp, doromb, furó, fogó, nyárs, iszkába, lécz szeg, ó kapa-ásó, sindely-szeg, zabola, ó munkát meg nyujthattya, szántó vasat is céh mester hírével meg csinálhattya.”

Feladat:

- Vajon miért próbálta a város először teljesen betiltani a romák kovács-munkáját? S vajon miért visszakozott alig pár éven belül? *(A városi kézművesek céhekbe tömörültek, s igyekeztek kizárni a „kontárokat”, azaz a nem céhtag kézműveseket. De az, hogy a roma kovácsok munkáját – meghatározott területeken – engedélyezték, azt mutatja: bizonyos munkákat a céhesek nem voltak képesek ellátni. Az már mellékes, hogy miért: vagy, mert nem voltak elegendőek, vagy mert drágábban dolgoztak, mint a romák.)*

5. Ismeretlen 17. századi erdélyi festő alkotása

Feladat:

Vajon milyen nyelvű a felirat, amelyből megtudhatjuk, hogy cigány férfit ábrázol a kép? (Német.) Mire utalhat a jobb felső sarokban látható szám? (57 – a festő „típusokat”, azaz különböző nemzetiségű és foglalkozású erdélyi férfiakat és nőket festett meg, ezek egyike látható itt.) Mi lehet a foglalkozása? (Üstfoltozó.)

II. 11. ÉVFOLYAM. „MAGYARORSZÁG ÚJJÁSZERVEZŐDÉSE A HABSBERG BIRODALOM KERETEI KÖZÖTT (1711–1790). DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK, AZ ETNIKAI ARÁNYOK ÁTALAKULÁSA. A GAZDASÁG ÉS A TÁRSADALOM KÉPE”

6. Kovács János cikke a szegedi önkormányzat 18. századi iratai alapján (1895)

„...a Magistratus... az 1723-ik év martius 1-én... [elrendelte] és... [a] Kovácsmestereknek ki adattatott, hogy városunkban megmaradandó Czigányok mit dolgozzanak, tudni illik: csizmákat patkollyanak, szántóvasakat élesítsenek, vas villaágot foraszszanak és egészben vas villát csinályanak. Szántóvas órára két márvásig vasat verhessenek, kész marok vasat fel süthessenek, de ujjat ne csinályanak. Nád vágó kaszát csináljanak, sarlókat fogazzanak, iszkábát verhessenek. Szőlőmetsző kést csináljanak. És hogy alsó városon két kovács és három cigány légyen, felső városon is két kovács és három cigány, az Palankban [„Palánk”, szegedi városrész] egy cigány maradjon.”

„A kovács mesterek folyton panaszkodtak a cigányok ellen, a magistratus pedig mivel a kovácsok kellő számban nem voltak és a szükséghez képest megfelelő munkaerővel nem bírtak; a kovácsoló cigányokat túrni rendelte.”

„...azt látjuk az 1775-ben Szegeden összeállított kimutatásból, hogy az itt lakó, mintegy 50 cigány családnak tagjai kovácsolással, mezei munkával, iszkába csinálással, hegedüléssel, – szóval élelmet és keresetet biztosító foglalkozással bírnak s csak egyről van megjegyezve, hogy »naplopó«, amint a félszázaddal később egybeállított kimutatásban is, csak egy 76 éves cigány szerepel, mint »koldus«.”

Háttérinformáció a tanár számára: Kovács István többször is visszatér cikkében a kovácsmesterek és a cigány kovácsok közötti „villongásokra”, amelyeket szerinte a romák „rakonczátlan és gonosz természete meg szokása” is gyarapított – de az idézetekkel bőven ellátott, hosszú cikkben egyetlen igazi „rakonczátlankodásra” nem hozott példákat. Ugyanakkor megemlítette a „a kenyéririgységet” is mint a konfliktusok lehetséges okát is.

Hasonlóképp: a szegedi romák sokáig nem foglalkoztak zenéléssel, a 18. század második felétől viszont már igen. Ezt onnan tudjuk, hogy a város nem cigány zenészei megpróbálták őket ettől a munkától (is) *eltiltani* – ahogy a kovácsok a kovácsolástól próbálták eltiltani őket.

Iszkába = hajó- és csónakkészítésben használatos speciális szögek.

Feladat:

- Mivel foglalkoztak a szegedi romák a 18. században? Milyen konfliktusok adódtak munkájukból kifolyólag? Kikkel és miért?
- Miért utasította el a szegedi magisztrátus, hogy eltiltsa a romákat a munkától? *(A megfogalmazás erőssége túlzásnak tűnik, pedig nem az: a nem cigány konkurencia majd' egy évszázadon át betiltani akarta a cigányok munkáját. A magisztrátus pedig nem jószívűségből nem engedett, hanem mert úgy ítélte meg – egyébként, az iratok szerint: a nem kovács szegedi polgárok és gazdák egyetértésével –, hogy szükség van a cigányok munkájára.*

Kérdéssel nem biztos, hogy ki lehet provokálni a felismerést, ezért a tanárnak kell ebbe az irányba terelnie az elemzést: volt tehát hely a romáknak a munkamegosztásban, de viszonylag szűk, viszonylag kevés embert tudott eltartani. Ez tehát előrevetítette, hogy a cigány népesség gyarapodásával növekedni fog a körükben a munkanélküliség, ami a 19–20. század fordulójára be is következett. Hangsúlyozni kell: nem előbb.)

III. 11. ÉVFOLYAM. „A POLGÁROSODÁS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON (1790–1847). AZ ÁTALAKULÓ TÁRSADALOM – NEMESI, PARASZTI ÉS VÁROSI ÉLETFORMÁK”

7. Bánki János festménye: Bihari János (1820)

Háttérinformáció a tanár számára: Bihari János (1764–1827) a 19. század első negyedének híres cigányzenésze volt. Bejárta az egész országot, de Bécsben is muzsikált, ahol állítólag Beethoven is többször meghallgatta; Liszt Ferenc pedig az 1820-as években egészen biztosan hallotta játszani, s nagy elismeréssel nyilatkozott róla. Nem bizonyított, de egyes feltevések szerint ő szerezte a Rákóczi-nótát és a Rákóczi-indulót.

Feladat:

- Nézzen utána: ki volt Bihari János?
- Mit „állított” a festő az alaplata, s milyen felirat olvasható rajta? (*Hegedűt. A felirat: „BIHARI a Magyar Czigányok Közt Orpheus”.*) Ki volt Orpheus, és mi a jelentése, hogy a festő hozzá hasonlította Biharit?

8–10. Franz Neuhauser (Neuhauser Ferenc) festményei, 1810–20-as évek

Háttérinformáció a tanárnak: Franz Neuhauser Nagyszébenben élő festő volt, aki Bécsben járt iskolába. Képein több mint 150 alakot örökített meg, jórészt az 1810–20-as években, amelyek az erdélyi népek korabeli viseletét mutatta be – köztük romákat is.

Feladat:

- Honnan tudjuk, hogy cigányokról van szó?
- Milyen foglalkozásokat űzhetnek a képen látható személyek? A harmadik alak, felirata szerint: „ein Zigeuner Richter oder Waywode” (azaz: „cigány bíró vagy -vajda”). Mit tart a kezében? Mi ennek a jelentősége? (*Kovácsszerszámokat tart a kezében.*)

11. Az erdélyi országgyűlés közigazgatási bizottságának állásfoglalása a cigányok letelepítésének kérdéséről (1841–43)

„Az Erdélyi Czigányoknak állása, ’s azon viszony mellyel az álladalom [azaz: állam, bár itt inkább a mai értelemben vett társadalomra utalnak a kifejezéssel – D. Cs.] különböző alkoto részeivel egybenvannak köttetve, igen különböző és szétágazó. –

Vannak Czigányok, kik mint mesteremberek résszerént [részben] falukon résszerént városokban lakva rendes életmodot folytatnak. –

Vannak Czigányok habár kevés számmal, kik mint földmivesek a más nemzetű Jobbágyok sorában Urbéres telken laknak, és rendes földművelést gyakorolnak. –

Léteznek köztök számos egyének, kik habár állandó lakással nem bírnak, de mint Conventionatus [szegődött] cselédek határozott életmodot gyakorolnak.

Léteznek ugynevezett aranyász Czigányok, kik a kincstárnak oltalma és pártfogása alatt a’ folyók partjain aranyat mosnak, melynek egy részit Taxa [adó] megváltás fejében, más részit határozott áron kötelesek a kincstárnak beadni. –

Léteznek Taxát fizető Fiscális Czigányok. –

Léteznek ideiglenesen megtelepedett Czigányok, kik sem Urbéres telket, sem más természetű földet nem bírnak, hanem Birtokosok által épített kunyhokban lakva illető Földes uraikat szabálytalanul szolgálják és töllök éltök fenntartására több kevesebb javadalmakat kapnak.

Léteznek, kik néhány silány napszámossal vagy csekély taxával valamely Földes urnak oltalmát megvéve lakukat szüntelenül változtatják. – (...)

Léteznek úgynevezett sátoros Czigányok, kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kobor éltet folytatnak, kik rosta készitással, üstfoltozással, s más hasonló mesterségekkel néha foglalkoznak ugyan, de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövedőmondások, hamis huszasok készitése s más hasonló nemű csalása által szokták fenntartani.”

Háttérinformáció a tanár számára: A bizottság így összegezte a tanulságokat: „A fellyebbiekből kitetszik, miszerént az Erdélyi Czigányokat a Föld több lakosaitól nemzetileg megkülönböztetni nem szükséges, de sőt a legnagyobb igazságtalanság lenne, mivel léteznek köztök igen sok rendes életmódot folytatók, kikre nézve semmi ok sincs megkülönböztetett Törvényeket hozni, sőt... nem felesleges Törvény által kimondani, miszerént az állandólag meglepedett és rendes életmódot folytató Czigányok a többi Földnépével minden megkülönböztetés nélkül ugyanazon helyzetben és viszonyban állanak. De ellenben...” – ezt követően a szöveg azzal a „rendkívüli problémával” foglalkozott, amelyet a „sátoros cigányok” okoznak.

Feladat:

- Milyen munkákat végeztek a korabeli erdélyi cigányok?
- Számolja össze, összesen hány kategóriát sorol fel a bizottság! Ebből hány csoport helyzetét látja kedvezőtlennek, illetve kifejezetten problémásnak?
- Milyen célból készült a felmérés? Mire jutott a bizottság?

IV. 11. ÉVFOLYAM. „A POLGÁROSODÁS KIBONTAKOZÁSA MAGYARORSZÁGON (1849–1914). GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉS A DUALIZMUS KORÁBAN. NÉPESSÉGNÖVEKEDÉS. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS”

12. Kolumbán Samu néprajzkutató cikke: „A cigány a székely nép felfogásában” (1903)

„...különösen régebben, minden [székely] községnek a kovácsa cigány volt s ezeken felül minden harmadik, negyedik községben volt és van 3–4 szál muzsikus cigány is, a kik a szomszédos községek táncaiban muzsikálni szoktak... (...)

Innen van, hogy régebben a *cigány* szó legfőbb jelentése: *kovács* volt a székelyeknél, s ha véletlenül született székely volt is az, a ki a kovács mesterséget űzte, azt is cigánynak nevezték és nevezik még ma is az idősebb emberek. És nem a *kovácshoz* küldik az ekevasat, hanem a *cigányhoz*, hogy élezze meg. A kézzel – és nem gyárilag – készített vasszeget, fűröt vagy tűt *cigányszög*-nek, *cigányfűrű*-nak, vagy *cigánytő*-nek hívták és hívják még most is.

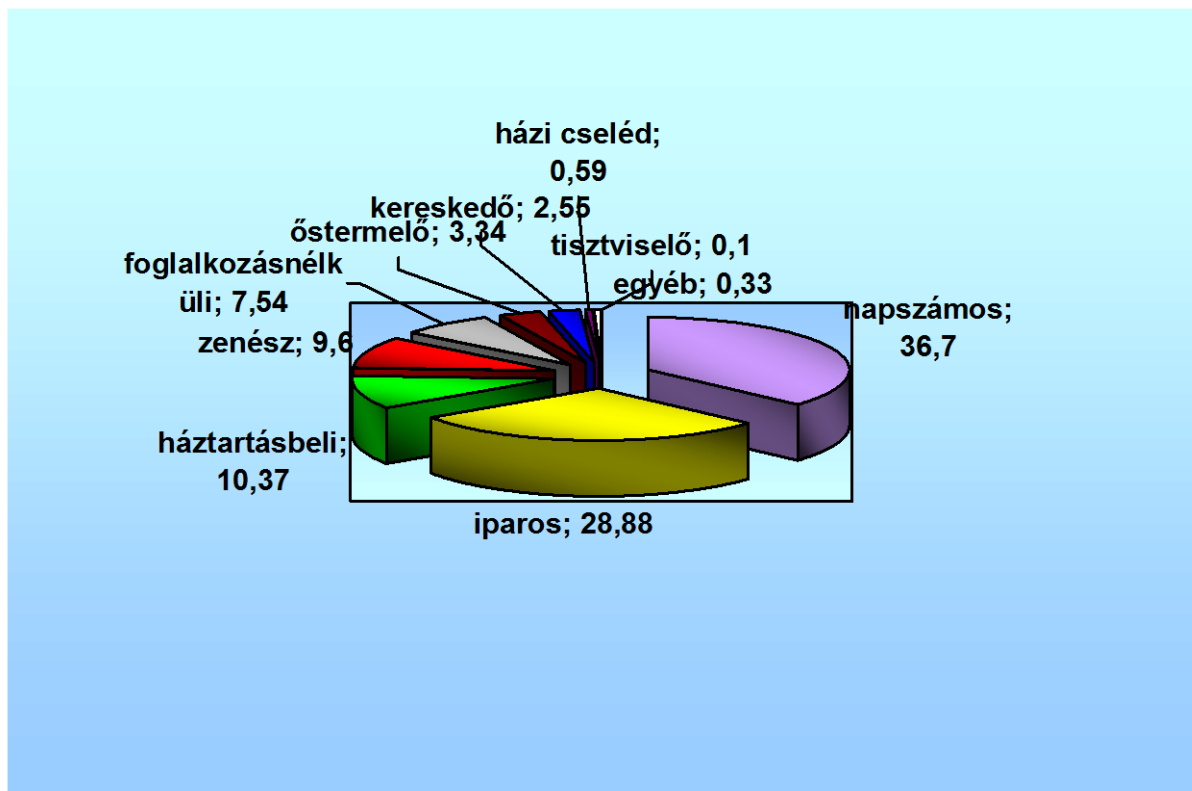
Az anekdoták, mint alább látni fogjuk, szintén azt bizonyítják, hogy a székely nép képzeletében a cigánynak a kovácsmesterség veleszületett állandó sajátossága, úgy hogy még akkor is első sorban kovácsnak tekinti azt, ha véletlenül más mesterséget űz; még a muzsikus cigányt is úgy képzelem, hogy az a

kovácmesterséghez is ért, holott a *muzsikást* [kiemelések az eredetiben – D. Cs.] megint nem tudja másnak elképzelni, mint cigánynak...”

Feladat:

- Hogyan jelent meg a székely adomákban „a cigány”? Mi ennek a magyarázata?

13. A 15 éven felüli cigányok foglalkozása az 1893-as vizsgálat alapján (%)

Háttérinformáció a tanár számára: Az 1893-as vizsgálat volt az első – és közel 80 évig az utolsó – átfogó, országos magyarországi romakutatás. Bizonyos szempontból az utolsó percben készült: a relatív túlnépesedés és a gyáripar előretörése miatt éppen a századfordulón kezdett rohamosan nőni a romák közötti munkanélküliség. A gyáripar már „elvette” a romák munkájának egy részét, de még nem akarta foglalkoztatni őket üzemeiben. Ez utóbbi csak az 1960-as években következett be – akkor viszont néhány év alatt megszűnt a romák munkanélkülisége. A következő, 1971-es országos cigányvizsgálat már úgy találta, hogy a roma férfiak foglalkoztatottsága gyakorlatilag megegyezik a nem roma férfiakéval.

Feladat:

- Melyek voltak a leggyakoribb foglalkozások? Mire utal, hogy a „napszámos” kategória vált a legnépesebbé? (Arra, hogy már kevesebben tudtak megélni a korábban domináns iparos és zenész foglalkozásokból. Ha volt már szó az órán a korszak agrárhelyzetéről, akkor rá lehet kérdeni: mit jelentett napszámosnak lenni a korszak falusi Magyarországon?) Mária Terézia korában még négyszer annyi roma családfő volt kovács, mint ahány zenész. Ehhez képest milyen változás történt 1893-ig? (A diagramon nincsen külön kovács kategória, csak az iparosok vannak összevonva – de még így, együtt is kevesebb, mint háromszor annyian voltak.)

A 14–16. század végén, a 20. század elején készített magyarországi fényképek

Feladat:

- Mivel foglalkoznak a képeken látható romák?

Óravázlat

Óravázlat szerzője: Dupcsik Csaba

Téma (óra, foglalkozás címe)	A romák és a munka, 15-19. század
Iskolatípus	Középiskola
Évfolyam (vagy korosztály)	10-11. évfolyam
Nagyobb egység, témakör (fejezet, epocha, projekt címe)	I. „Magyarország története a kora újkorban (1490–1711). Gazdasági és társadalmi változások. Népeség és környezet” II. „Magyarország újjászerveződése a Habsburg Birodalom keretei között (1711–1790). Demográfiai változások, az etnikai arányok átalakulása. A gazdaság és a társadalom képe” III. „A polgárosodás kezdetei Magyarországon (1790–1847). Az átalakuló társadalom – nemesi, paraszti és városi életformák” IV. „A polgárosodás kibontakozása Magyarországon (1849–1914). Gazdasági és társadalmi fejlődés a dualizmus korában. Népeségnövekedés. A nemzetiségi kérdés”
Csoport nagysága	Osztály Kiscsoport
Időtartam (perc)	20+10+20+20 perc
Célok (összefüggések, képességek, attitűdök)	A romák tipikus foglalkozásainak, a társadalmi munkamegosztásban betöltött helyük bemutatása, mindig az adott korszak osztársadalmának kontextusában.
Foglalkozás típusa	Tanórai Tantermi
Munkaformák	Frontális Csoportmunka
Eszközök	Számítógép és projektor vagy interaktív tábla, esetleg: fénymásoló
Előkészületek	Előkészületeket nem igényel

Tevékenység			
Idő (perc)	Tartalom	Tanulói tevékenységek	Eszközök
20	I. „Magyarország története a kora újkorban (1490–1711). Gazdasági és társadalmi változások. Népeség és környezet”	szöveges források és képek elemzése	az 1., 2. és 4. szöveges források, illetve a 3. és 5. képi források
10	II. „Magyarország újjászerveződése a Habsburg Birodalom keretei között (1711–1790). Demográfiai változások, az etnikai arányok átalakulása. A gazdaság és a társadalom képe”	szöveges forrás elemzése	a 6. szöveges forrás
20	III. „A polgárosodás kezdetei Magyarországon (1790–1847). Az átalakuló társadalom – nemesi, paraszti és városi életformák”	szöveges források és képek elemzése	a 7., 8., 9., és 10. képi, illetve a 11. szöveges források elemzése
20	IV. „A polgárosodás kibontakozása Magyarországon (1849–1914). Gazdasági és társadalmi fejlődés a dualizmus korában. Népeség-növekedés. A nemzetiségi kérdés”	szöveges források és képek elemzése	a 12. szöveges forrás, a 13. diagram és 14., 15. és 16. képi források elemzése
Értékelés módja	Tetszés szerinti		
Megjegyzések, javaslatok	<p>Szinte kizárt, hogy ne kerüljön szóba az órán a mai helyzet. Akkor pedig érdemes megemlíteni: az 1960-as évektől a rendszerváltásig a szocialista nagyipar munkaerőigénye kielégíthetetlen volt – s az aktív korú roma férfiak munkavállalása gyakorlatilag megegyezett az össznépesség hasonló mutatójával. A mai helyzet, amikor a romák többsége munkanélküli, 1990 környékén kezdődött, amikor mintegy 70 ezer cigány vesztette el a munkáját. Azzal egy időben, hogy néhány év alatt összesen egymillió állás szűnt meg az országban. Ha egyes tanulók azzal vágnak vissza, hogy „a kommunizmus alatt kötelező volt dolgozni”, akkor vissza lehet kérdezni: ezek szerint a Rákosi-korszak „liberálisabb” volt, mint a kései Kádár-kor? Az 1950-es években ugyanis a romák alig harmadának volt állása.</p>		
Felhasznált irodalom	<p>Dupcsik Csaba: <i>A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatók tükrében, 1890–2008.</i> Budapest, Osiris, 2009</p> <p>Nagy Pál: <i>A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában.</i> Kaposvár, a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, 1998</p> <p>Nagy Pál: „<i>A magyarországi cigányok korai története (14–17. század)</i>”. Pécs, 2004 (http://www.tte.hu/_public/ttorszkonf/korai.rtf)</p>		